

ความตายและการกำกับของอำนาจทุนในสังคมไทย

คนตายเป็นภาพที่มนุษย์อาจไม่อยากจะจดจำนัก เนื่องจากความตายย่อมนำมาสู่ความโศกเศร้า โดยเฉพาะคนที่ตายอย่างผิดธรรมชาติเพราะยอมทำให้ผู้พบเห็นรู้สึกสยดสยองและเจ็บปวด อย่างไรก็ตาม สังคมไทยถือเป็นสังคมหนึ่งซึ่งสามารถนำภาพศพทั้งในรูปแบบภาพนิ่งและภาพเคลื่อนไหว มาทำเป็นธุรกิจให้ประชาชนได้นำไปเสพบริโภคกันจนเสมือนเป็นเรื่องปกติ ธุรกิจแบบนี้พบเห็นได้มากมาย ตัวอย่างเช่น หนังสือพิมพ์ รายการสารคดี เว็บไซต์สำหรับกลุ่มเฉพาะ เป็นต้น ถึงแม้สื่อมวลชนบางสำนักจะเซ็นเซอร์ภาพศพแล้ว แต่ผู้อ่านก็ยอมจินตนาการได้อยู่ดีถึงสภาพศพภายใต้การเซ็นเซอร์แบบบาง ๆ ให้ผู้อ่านพอได้ลุ้น รวมไปถึงการบรรยายสภาพศพอย่างละเอียดให้ผู้อ่านสามารถนึกตามได้

สมมติฐานเบื้องต้นของบทความนี้คือ อำนาจของทุนมีส่วนสำคัญในการกำกับการนำเสนอเรื่องความตายในพื้นที่สาธารณะ ทั้งยังทำให้การนำเสนอเรื่องดังกล่าว สามารถดำรงอยู่ได้ในสังคมไทย

ภาพศพ: การทำทายกรอบของสังคม

ภาพศพไม่ใช่ภาพที่ชวนให้รู้สึกถึงความสุนทรีย์ ภาพศพถือเป็นภาพที่ควรขจัดออกไปจากสายตามนุษย์ นอกจากนั้น การเผยแพร่ภาพศพยังเป็นการแสดงออกถึงความไม่เคารพในศักดิ์ศรีของมนุษย์ด้วย ภาพศพจึงกลายเป็นกรอบทางศีลธรรมซึ่งไม่สมควรนำมาเผยแพร่ในพื้นที่สาธารณะ ยกเว้นภาพทัศนศิลป์ซึ่งแสดงให้เห็นเพียงสัญลักษณ์ภาพแทนของความตาย (รัชฎาภรณ์ กล้าเกิด, 2558, หน้า 1247-1252) อย่างไรก็ตาม ก็มีกลุ่มบุคคลพยายามลุกขึ้นมาท้าทายความเชื่อและกรอบศีลธรรมนั้น สิ่งนี้อาจเริ่มต้นมาจากในวงการศิลปะ เมื่อมีศิลปินนำภาพซึ่งสังคมมองว่าไม่เป็นศิลปะเพราะเป็นของสกปรกอันไม่ก่อให้เกิดความสุนทรีย์ มาทำให้เป็นงานศิลปะ มาร์เซล ดูว์ช็อง (Marcel Duchamp) เป็นตัวอย่างศิลปินผู้ริเริ่มการทำทายนั้นหลังจากเสนอให้นำโถปัสสาวะมาตั้งแสดงในนิทรรศการศิลปะเมื่อ ค.ศ.1917 งานของดูว์ช็องก่อให้เกิดการตั้งคำถามต่อศิลปะว่าสิ่งใดควรถือเป็นงานศิลปะ ทำไมภาพที่ไม่ก่อให้เกิดความสุนทรีย์จึงไม่สามารถเป็นงานศิลปะได้ งานศิลปะควรแสดงให้เห็นถึงความจริงของโลกและของมนุษย์ในทุก ๆ ด้านมิใช่หรือ? นับจากนั้นมา กำแพงซึ่งเป็นเส้นแบ่งระหว่างโลกศิลปะและโลกแห่งความจริง ก็พร่าเลือน แม้กระทั่งภาพศพก็สามารถถูกนำเสนอในพื้นที่สาธารณะเพื่อดึงดูดสายตาผู้ชมพร้อมไปกับความรู้สึกขนลุกขนพองได้ ถือเป็นศิลปะในอีกรูปแบบหนึ่ง (ธเนศ วงศ์ยานนาวา, 2552, หน้า 135-139; รัชฎาภรณ์ กล้าเกิด, 2558, หน้า 1253-1256)

แต่งงานศิลปะก็ไม่ได้แยกขาดออกมาอย่างโดดเดี่ยว เพราะงานศิลปะถูกอำนาจของทุนกำกับไว้ตั้งแต่ต้น (Pierre Bourdieu, 1993) กล่าวอีกนัยหนึ่งคืองานศิลปะถือเป็นสินค้าชนิดหนึ่งในกลไกตลาด กลไกตลาดคือผู้คุมขุมการดำรงอยู่ของงานศิลปะ งานศิลปะอาจจับใช้นายทุนก็ได้ ถึงแม้ศิลปินบางคนพยายามหลีกเลี่ยงก็ตาม (ธเนศ วงศ์ยานนาวา, 2552, หน้า 152-155) เช่นเดียวกับภาพศพก็มีได้เป็นเพียงงานศิลปะอีกต่อไป ภาพศพกลายเป็นสินค้าชนิดหนึ่ง เป็นส่วนหนึ่งของการนำเสนอเรื่องราวของความตายในพื้นที่สาธารณะโดยมีอำนาจของทุนเข้ามากำกับ

อำนาจทุนกับการกำกับงานรำลึกถึงผู้วายชนม์

ในหนังสือเรื่อง *The Funeral Casino: Meditation, Massacre, and Exchange with the Dead in Thailand* ของ อัลเลน คลิมา (Allen Klima, 2002) ได้อธิบายเรื่องอำนาจของทุนซึ่งกำกับการนำเสนอเรื่องของการตายในสังคมไทย คลิมาพบว่าในกิจกรรมรำลึกถึงผู้เสียชีวิตจากเหตุการณ์ความรุนแรงทางการเมืองเมื่อเดือนพฤษภาคม พ.ศ.2535 ณ บริเวณถนนราชดำเนินซึ่งเป็นพื้นที่ที่เกิดเหตุขึ้น กลับเต็มไปด้วยบรรยากาศซึ่งเปรียบเสมือนตลาดแห่งหนึ่งที่มีการแลกเปลี่ยนผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจตลอดเวลา กล่าวคือ ดอกไม้รูปเทียน อาหารเครื่องดื่ม ภาพจิตรกรรมทางการเมือง รูปภาพและวิดีโอบันทึกเหตุการณ์สังหารหมู่ เป็นสินค้าที่พบเห็นได้ตลอดพื้นที่ที่จัดกิจกรรม ประชาชนที่มาเข้าร่วมกิจกรรมต่างให้ความสนใจต่อสินค้าเหล่านี้ โดยเฉพาะวิดีโอบันทึกช่วงเวลาที่มีการนองเลือด หน้าร้านขายวิดีโอแบบแผงลอยเต็มไปด้วยประชาชนซึ่งมายืนมองดูวิดีโอที่พ่อค้าเปิดและตัดสินใจซื้อไป ขณะที่ในพื้นที่สำหรับให้ประชาชนยืนไว้อาลัย ก็ถูกประดับประดาไปด้วยแสงเทียนสลัวและรูปภาพของผู้เสียชีวิตจมกกองเลือด อันเป็นการสร้างบรรยากาศให้ประชาชนผู้เข้าร่วมรู้สึกสัมผัสได้ถึงความโศกเศร้าและความเสียสละเพื่อประชาธิปไตยของเหล่าวีรชน

บรรดาสินค้าต่าง ๆ ซึ่งอยู่ในกิจกรรมรำลึกถึงผู้วายชนม์ คลิมาให้ความสนใจเป็นพิเศษต่อภาพและวิดีโอซึ่งฉายให้เห็นความตาย คลิมาอธิบายว่าโดยเหตุที่นวัตกรรมเทคโนโลยีและการสื่อสารมีพัฒนาการอย่างก้าวกระโดดอันเป็นผลมาจากพลังของทุน ส่งผลให้มนุษย์สามารถบันทึกและส่งต่อภาพความรุนแรงได้ซ้ำ ๆ ภายในเวลาอันรวดเร็ว สิ่งนี้กระตุ้นให้คนกลุ่มหนึ่งเกิดความอยากรู้อยากเห็นต่อเรื่องราวในภาพเหล่านั้นและต้องลองไปหามาดู หรือถึงแม้จะไม่อยากรู้อยากเห็น ก็ต้องมีบางจังหวะที่ไปพบเห็นเข้าด้วยความบังเอิญ

พลังอำนาจของทุนซึ่งส่งผลให้เกิดการยกระดับความสามารถของเทคโนโลยีในการผลิตซ้ำภาพความรุนแรง และก่อให้เกิดความต้องการของมนุษย์ในการเข้าถึงภาพเหล่านี้ มีความคล้ายคลึงกับสมมติฐานซึ่งวอลเตอร์ เบนจามิน (Walter Benjamin) ได้อธิบายไว้ตั้งแต่ทศวรรษ 1930 เบนจามินได้ตั้งข้อสังเกตถึงความเฟื่องฟูในธุรกิจอุตสาหกรรมภาพศิลปะและภาพยนตร์ในช่วงนั้น

เบนจามินอธิบายว่าการปรากฏของการผลิตแบบจักรกล ส่งผลให้สังคมสูญเสียกลิ่นไอความเป็นต้นฉบับ การผลิตแบบจักรกลสร้างคุณสมบัติใหม่และปฏิริยาใหม่ของผู้ชม การผลิตแบบจักรกลทำให้เกิดการนำเสนอภาพในมิติใหม่ ๆ ซึ่งผู้คนในอดีตไม่สามารถทำได้ ตัวอย่างเช่น กล้อง ซึ่งมีความสามารถในการบันทึกรายละเอียดของภาพซึ่งอาจหลุดรอดจากสายตาของมนุษย์ และกล้องยังมีคุณสมบัติเชิงเทคนิคในการปรับภาพเพื่อกระตุ้นอารมณ์ความรู้สึกของผู้ชมให้เป็นไปตามที่ผู้บันทึกต้องการ นอกจากนี้ กล้องยังสามารถผลิตภาพได้ซ้ำ ๆ และต่อเนื่อง คุณสมบัติเช่นนี้กระตุ้นให้ผู้ชมเกิดความรู้สึกเพลิดเพลินไปกับสิ่งที่ปรากฏภายในภาพ คุณค่าของภาพกลายเป็นเรื่องของการจัดแสดงเพื่อผู้ชมมากกว่าเรื่องของพิธีกรรม (Walter Benjamin, 1969) ดังนั้น จึงไม่ใช่เรื่องแปลกหากภาพความสยดสยองของความตายจะเป็นสินค้าที่ได้รับความสนใจจากมนุษย์เช่นเดียวกัน

นอกจากกิจกรรมรำลึกถึงผู้เสียชีวิตจากเหตุการณ์ทางการเมืองแล้ว คลิมา ยังได้ชี้ให้เห็นว่าการจัดงานศพทั่ว ๆ ไป ก็ไม่ต่างจากกิจกรรมดังกล่าวมากนัก เพราะงานศพก็สะท้อนให้เห็นถึงอำนาจของทุนที่เข้ามากำกับเช่นเดียวกัน งานศพเป็นกิจกรรมใหญ่ซึ่งมีการแลกเปลี่ยนผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจอยู่ตลอดเวลา ตั้งแต่การใช้จ่ายในเรื่องพิธีกรรมทางศาสนา การบริจาค การทำของขำรวยที่ระลึก การบริการด้านอาหารและเครื่องดื่ม จนไปถึงการเล่นพนันหลังงานศพซึ่งพบมากในต่างจังหวัด ในกรณีของการเล่นพนันหลังงานศพนั้น กนกวรรณ มะโนรมย์ และคณะ ได้ศึกษาการเล่นพนันของชาวบ้านในพื้นที่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือและได้อธิบายไว้ว่า สาเหตุส่วนหนึ่งในการเล่นพนันแพร่หลายในงานศพตามพื้นที่เหล่านี้ ก็เพราะความยากจนซึ่งยังไม่ได้รับการพัฒนาให้ดีขึ้น ดังนั้น สำหรับชาวบ้านแล้ว การได้เข้ามาสู่พื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ของวัด ตลอดจนจนการมีความเชื่อเรื่องอิทธิฤทธิ์ของผู้วายชนม์ การพนันจึงถือเป็นความเสี่ยงที่นำลงทุน (กนกวรรณ มะโนรมย์ และคณะ, 2565)

การนำเสนอเรื่องของความตายในสังคมจึงมิได้ปราศจากการกำกับของอำนาจทุน อำนาจทุนเป็นสิ่งสำคัญซึ่งคอยขับเคลื่อนให้การนำเสนอเรื่องดังกล่าวดำเนินต่อไปได้ สำหรับหัวข้อถัดไปจะกล่าวถึงกรณีภาพอสุภะหรือภาพคนตายในบริบทต่าง ๆ สำหรับจำหน่ายให้บุคคลบางกลุ่มได้นำไปพิจารณาปลงสังขาร

ภาพอสุภะ

ภาพอสุภะคือภาพคนตายจากปัจจัยต่าง ๆ ภาพอสุภะเป็นสินค้าสำหรับบุคคลที่เชื่อว่าการได้พิจารณาภาพคนตาย จะทำให้เข้าถึงหลักธรรมของศาสนาพุทธเรื่องความไม่เที่ยงและความไม่ประมาท แต่เดิมภาพอสุภะเป็นภาพที่พระสงฆ์และแม่ชีบางรูปใช้เพื่อเป็นส่วนหนึ่งในการปฏิบัติธรรมเรื่องกายสังขาร และรูปเหล่านี้ก็มาจากการที่มีคนบริจาคให้แก่วัดหรือเป็นรูปที่เก็บไว้เอง

(Patrice Ladwig, 2003, p.72) ในเวลาต่อมาภาพอสุภะจึงเริ่มออกมาวางจำหน่ายในตลาด เฉพาะกลุ่มบ้าง ทั้งนี้ ผู้เขียนบทความเคยพบภาพอสุภะวางจำหน่ายแถวย่านเช่าพระท่าพระจันทร์ เป็นรูปซึ่งเผยแพร่ของมนุษย์ที่ถูกแหวกให้เห็นอวัยวะภายใน เป็นต้น อย่างไรก็ตาม แม้ว่าปัจจุบัน ภาพอสุภะอาจหาไม่ได้ง่าย ๆ ในตลาดทั่วไป แต่ในความเป็นจริงแล้ว การเข้าถึงภาพอสุภะมิใช่เรื่อง ยากจนเกินไป เพราะเป็นภาพที่ปรากฏอยู่ในชีวิตประจำวันของผู้คนตลอดเวลา โดยเฉพาะในสื่อ ออนไลน์ซึ่งมีความสัมพันธ์กับอำนาจทุน

สื่อออนไลน์ เป็นธุรกิจอย่างหนึ่งที่ทำให้ผู้ประกอบการธุรกิจและผู้บริโภคมีปฏิสัมพันธ์ต่อกันได้ ง่ายและรวดเร็วที่สุด (Shabnoor Siddiqui and Tajinder Singh, 2016, p.72) เป็นผลดีต่อ การสร้างผลกำไรที่มาจากยอดจำนวนผู้เข้าชม ค่าโฆษณา เงินค่าสมาชิกกลุ่ม หรือเงินจากการจัด กิจกรรมเนื่องในโอกาสต่าง ๆ นอกจากนั้น แม้นเนื้อหาจะถูกกลบแต่ก็สามารถทำใหม่ได้เรื่อย ๆ ดังนั้น จึงไม่ใช่เรื่องแปลกหากค้นหาคำว่าภาพอสุภะในกูเกิ้ล (Google) แล้วจะพบว่าเว็บไซต์ซึ่งนำเสนอ ภาพอสุภะอยู่ด้วย ทั้งนี้ เมื่อพิจารณาจากประวัติคำค้นหาคำว่าภาพอสุภะ พบว่าผู้ชมยังนิยมใส่ คำศัพท์เพิ่มเติมต่อท้ายเพื่อให้ได้ภาพอสุภะที่เฉพาะเจาะจงมากขึ้น ตัวอย่างเช่น นากลับ, ผู้หญิงสวย และชื่อเล่นของดาราดูหนังคนหนึ่งซึ่งเสียชีวิตจากอุบัติเหตุ เป็นต้น

สำหรับรายการข่าวสารคดีซึ่งฉายให้เห็นภาพนาฬิกาที่เป็นนาฬิกาตายของมนุษย์นั้น ถึงแม้จะไม่ได้ เรียกว่าเป็นภาพอสุภะ และบางรายการก็ยังมีกรเซ็นเซอร์ภาพศพแบบบาง ๆ ก็ตาม แต่ก็มีหน้าที่ คล้ายกันคือเพื่อให้ผู้ชมเสพบริโภคภาพความน่ากลัวของความตายและเพื่อให้ตระหนักถึงความไม่ ประมาทโดยเฉพาะความตายในรูปแบบของอุบัติเหตุหรือฆาตกรรม รายการข่าวสารคดีเหล่านี้ก็เป็น ธุรกิจอย่างหนึ่งซึ่งพยายามใช้เทคนิคต่าง ๆ ในการกระตุ้นอารมณ์ความรู้สึกของผู้ชมเพื่อเพิ่มเรตติ้ง ให้ทางรายการสามารถอยู่ต่อไปได้ โดยนอกจากการใช้ความสามารถในด้านวาทศิลป์ของพิธีกรแล้ว ทางรายการยังใช้เทคนิคจากการผลิตแบบจักรกล (ตามที่เบนจามินเรียก) ผ่านกล้องเพื่อถ่ายและ ลำดับฉากของภาพให้เสมือนเป็นการกำกับบทภาพยนตร์เรื่องหนึ่ง เทคนิคนี้จะทำให้ผู้ชมรู้สึกคล้อย ตามหรือมีอารมณ์ร่วมได้

สุดท้ายนี้ เมื่อย้อนกลับไปพิจารณาถึงปฏิกริยาของผู้ชม พบว่าผู้ชมบางกลุ่มมีความเข้าใจว่า การนำเสนอภาพอสุภะนั้นไม่ใช่เรื่องผิดปกติกหากพิจารณาภาพนั้นอย่างมีสติ ถึงแม้คนตายจะไม่เคย รู้จักกับผู้ชมมาก่อนเลยก็ตาม ตัวอย่างเช่น ในกระทุ้เว็บพันทิป มีสมาชิกคนหนึ่งตั้งคำถามว่าตนเอง ชอบดูรูปศพที่เสียชีวิตจากอุบัติเหตุ จึงเกิดความสงสัยว่าตนเองมีอาการทางจิตหรือไม่ สมาชิกบาง คนที่เข้ามาตอบคำถามดังกล่าว ให้ความเห็นว่าสิ่งนี้เป็นความชอบส่วนบุคคล คนที่จะมีอาการทาง จิตคือคนที่อยากเก็บรูปภาพเหล่านี้ไว้เป็นของส่วนตัวและมีพฤติกรรมอยากฆ่าสิ่งมีชีวิตขึ้นมาจริง ๆ แต่ถ้าดูเพื่อเรียนรู้เรื่องของร่างกายมนุษย์และดูเพื่อเข้าถึงหลักธรรมการปลงสังขาร ก็ไม่ควรถือว่า

อาการทางจิต (Pantip, 26 กันยายน 2557) เป็นต้น ปฏิกริยาของผู้ชมเช่นนี้เอง ย่อมทำให้การนำเสนอภาพความตายที่เชื่อว่าสุภะภายใต้การกำกับของอำนาจทุน ประสบความสำเร็จเป็นอย่างดี

ทิ้งท้าย

ความตายคือความน่ากลัวและความเจ็บปวด เป็นสิ่งที่มนุษย์ไม่อยากพบเห็น อย่างไรก็ตาม ความตายสามารถถูกผลิตซ้ำและเผยแพร่ในพื้นที่สาธารณะได้โดยใช้พลังอำนาจของทุน ทั้งนี้ ความตายยังสามารถถูกนำมาจัดแสดงให้เห็นผ่านพิพิธภัณฑ์หรือนิทรรศการด้วย บางครั้งอาจเรียกว่าเป็นการท่องเที่ยวแบบมืดหรือ Dark Tourism ซึ่งปรากฏอยู่ในหลาย ๆ ประเทศ ตัวอย่างเช่น พิพิธภัณฑ์ค่ายกักกันเอาชวิทซ์ (Auschwitz) ซึ่งฉายให้เห็นการทรมานและการสังหารหมู่ชาวยิว ในช่วงสงครามโลกครั้งที่สอง, พิพิธภัณฑ์คุกตวลสเลง (Tuol Sleng) ซึ่งฉายให้เห็นความโหดเหี้ยมทารุณที่รัฐมีต่อชาวกัมพูชาซึ่งรัฐบาลในสมัยของพอลพตมองว่าเป็นปฏิปักษ์ สำหรับในประเทศไทยก็มีเช่น ศูนย์ประวัติศาสตร์ช่องเขาขาด ซึ่งฉายให้เห็นถึงความทุกข์ทรมานของเชลยศึกสงครามที่ถูกกองทัพญี่ปุ่นนำมาใช้เป็นแรงงานสร้างทางรถไฟ, อุทยานประวัติศาสตร์ถ้ำแดง ซึ่งฉายให้เห็นประวัติศาสตร์ความรุนแรงซึ่งรัฐกระทำต่อชาวบ้านในข้อกล่าวหาว่าสนับสนุนคอมมิวนิสต์ เป็นต้น

การเผยแพร่เรื่องราวของความตายในพื้นที่สาธารณะ เป็นเสมือนเหรียญสองด้านซึ่งมีความขัดแย้งกันเอง เพราะในด้านหนึ่งก็เป็นการแสดงถึงความไม่เคารพในศักดิ์ศรีของมนุษย์ ศพไม่สามารถพูดได้และไม่สามารถตอบอนุญาตว่าให้นำศพไปเผยแพร่ให้คนอื่นดูได้ (ยกเว้นการอุทิศร่างเป็นอาจารย์ใหญ่) ขณะที่อีกด้านหนึ่งก็แสดงถึงการเป็นอนุสรณ์เตือนสติให้แก่ผู้ที่ยังมีชีวิตอยู่ หรือในบางกรณียังแสดงถึงการเป็นสื่อการเรียนรู้วิชากายวิภาคศาสตร์ นิติวิทยาศาสตร์ และวิชาประวัติศาสตร์ อย่างไรก็ตาม ไม่ว่าจะมองในด้านไหนก็ตาม ในความเป็นจริงคือร่างกายของมนุษย์ไม่ได้เป็นอิสระ เพราะร่างกายมนุษย์ถูกควบคุมโดยคนอื่นเพื่อเป้าประสงค์บางอย่างมาตั้งแต่เกิดจนกระทั่งสิ้นลมหายใจแล้ว

ผู้เขียน

ธนวัฒน์ รุ่งเรืองตันติสุข นักวิจัย

ฝ่ายวิจัยและส่งเสริมวิชาการ ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน)

บรรณานุกรม

กนกวรรณ มะโนรัมย์ และคณะ. การพนันในอีสาน: มองผ่านบริบท วัฒนธรรมความเชื่อ และวัฒนธรรมการเมือง.

กรุงเทพฯ: ศูนย์ศึกษาปัญหาการพนัน คณะเศรษฐศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2565.

ธนศ วงศ์ยานนาวา. ศิลปะกับสถานะสมัยใหม่: ความย้อนแย้งและความลักลั่น. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ภาพพิมพ์, 2552.

- รัชฎาภรณ์ กล้าเกิด. “การใช้ภาพความตายเป็นสื่อสัญลักษณ์ในงานศิลปะร่วมสมัยไทย (2545-2555).” ใน **Veridian E-Journal Silpakorn University ฉบับภาษาไทย สาขามนุษยศาสตร์ สังคมศาสตร์ และ ศิลปะ**, 8: 3 (กันยายน-ธันวาคม 2558).
- Benjamin, Walter. “The work of art in the age of mechanical reproduction.” translated by Harrey Zohn, **Illuminations**. New York: Schocken Books, 1969.
- Bourdieu, Pierre. **The field of cultural production: essays on art and literature**. New York: Columbia University Press, 1993.
- Klima, Allen. **The Funeral Casino: Meditation, Massacre, and Exchange with the Dead in Thailand**. USA: Princeton University Press, 2002.
- Ladwig, Patrice. “Review of The Funeral Casino.” In **Journal of Buddhist Ethics**, 10 (2003).
- Pantip. “กระทู้เรื่อง ดูภาพศพแล้วไม่รู้สึกลัว เป็นอาการทางจิตหรือเปล่า.” สืบค้นเมื่อ 16 ธันวาคม 2567 จาก <https://pantip.com/topic/32633128> (26 กันยายน 2557).
- Siddiqui, Shabnoor and Tajinder Singh. “Social Media its Impact with Positive and Negative Aspects.” In **International Journal of Computer Applications Technology and Research**, Volume 5 Issue 2 (2016).